

Frihet, fräckhet, feghet

Man känner skymningen av det kommande mörkret, skriver teol lic Gunnar Dahmén om musicalen »Cabaret». Den gavs i Stockholm i en utmärkt föreställning och också på andra scener i Sverige. Den grälla uppsättningen, danserna, de skrälliga och sentimentala melodierna – allt fångar den depraverade stämningen från det slutande 20-talet. Sedan bröt Hitlertiden in över Tyskland. Varför och hur detta skedde söker man alltmera finna fram till. Weimarförfattningen var byggd på så liberala ideal att alla normer upplöstes. Friheten skulle vara fullständig: därför kunde fräckheten dominera medan fegheten teg. Märkligt är att reaktionen mot upplösningstendenserna under Weimarrepubliken hade de ungas stöd. Nationalsocialismen var en ungdomsrörelse, buren på de ungas entusiasm mot sin egen förintelse.

Arthur Koestler upplevde det franska sammanbrottet 1940. Han sammanfattade stämningen i en fras som han hörde överallt. »Il faut en finir» – det måste bli ett slut. Slut på politisk splittring, på ständiga regeringsskiften och slut på evig väntan på ändring. »Il faut en finir». Så här kan det inte fortsätta.

Ungefär tio år tidigare hade Frankrikes granne i öster känt en liknande trötthet och desperation. Men om Frankrike i sin trötthet kapitulerade för ett angrepp utifrån så föll Tyskland för ett angrepp inifrån. En kropp, trött av orolig väntan, av undernärdhet, av sömnlösa nätter av fruktan för framtiden, har svag motståndskraft. Det kommer en stund då den sjuke sätter sitt hopp till kvacksalvare och underkurer, eller också blir han viljelös och apatisk. Det förra hände i Tyskland. Det senare i Frankrike.

När Hitler tagit makten 1933 följde snabbt en utveckling, om vilken en klar-synt pessimist sade: »Nu fostras ena hälften av tyska folket till fräckhet och den andra till feghet». Historieskrivningen har i detalj skildrat fräckhetens väg till makt men inte ägnat samma intresse åt den sjukdomsbild av trötthet och likgiltighet som gjorde fräckhetens framgångar möjliga. Varför var man så trött och varför var man så tolerant mot dem som själva satte sig över all tolerans och alla demokratiska spelregler?

Tröttheten

Man var trött på att gå hungrig. Sex miljoner tyska arbetslösa – de flesta inom ar-

betarklassen. Men också i medelklassen. »Hur ska det gå för Pinnebergs?», familjen som sökte hålla sig flytande. Hitler hjälpte den till arbete. Är det att förvåna sig över att Pinneberg tog emot det utan att närmare fråga sig med vilka metoder den nya arbetsgivaren skaffade arbetstillfällena? För övrigt visste han liksom alla andra att arbetsgivare inte kan göra vad de vill. Levde man inte i en demokrati?

Man var trött på den utrikespolitiska situationen med vad den innebar av nationella förödmjukelser. Domen i Versailles hade varit förkrossande, och inte blev det bättre när åklagare och domare – som var samma person – fortsatte med nya förödmjukelser och löftesbrott.

Man var trött på att se hur regeringen inte ägde kraft att upprätthålla ordningen inom landet. Den kunde inte få slut på de ständiga kravallerna. Söndag blev demonstrationernas och de blodiga sammanstötningarnas dag. I sin landsflykt skrev den siste polismästaren i Berlin under Weimarrepubliken Albert Grzesinski att regeringen lät politiska extremister fritt utnyttja friheten för att i skrift och tal undergräva den.

Man var trött på att sätta sig in i de verkliga förhållandena och deras problematik. Hellre lyssnade man till förenklande slagord. Det började med dolkstötslegenden. Det skulle komma flera lika bekväma slagord, inte minst sådana som satte fart på antisemitismen. Slagord och halvsanningar. De föddes av önsketänkande, och snart skulle begynnelsen till pro-

pagandaministeriet börja fabricera dem efter behov. Hitler hade förmågan att avlyssna massans opinion och formulera den i förgrovade formler. »Han dominerar inte miljonerna» skrev Konrad Heiden, »han tillhör dem. Liksom ett stycke ved som flyter på vattnet följer han den allmänna opinionens skiftande strömmar». Detta var hans styrka.

Också hos de intellektuella fanns en trötthet och likgiltighet. En motståndslös kapitulation som hade sin bakgrund i nihilism. Liberalismen var ett begrepp utan innehåll, och det har sagts att den snarare begick självmord än mördades av Hitler. Bestämda begrepp om gott och ont, rätt och orätt ersattes av en liberalism som erkände vilken rättsordning som helst bara den fyllde vissa formella krav. Tron på värden som i samvetet gav moralisk vägledning fick vika för vad de moderna filosoferna kallade »viljornas harmoni» eller statens vilja. En motsvarande upplösning av innehållet till förmån för enbart formen eller formlös uttrycksfullhet – »expressionism» – ägde rum på konstens och musikens område. Det var som att utarbete ett hyreskontrakt, men överlämna åt hyresgästen att själv fylla i hyressumman. Allt var tillrättalagt för den inflyttande diktatorn. Jurister och filosofer kunde inte teoretiskt motivera hans obehörighet. Det fanns sålunda inga principskäl som kunde avhålla rättsfilosofen Kauffman, så jude han var, att acceptera Hitler. Denne uppfyllde alla modefilosofins formella krav på maktinnehav. (John Hallowell: *The decline of liberalism as an ideology*. 1943)

Tomheten

När åren gick och ingen ljusning syntes kom en känsla av tomhet. Onda aningar kom som en dimma. Redan 1926 reste D. H. Lawrence i Tyskland och skrev att det var en annan stämning än vid hans besök några år tidigare. Då såg den tyska anden ännu västerut men nu föreföll den ha vänt sig bort från Europa. »Om natten känner man det som om något rörde sig i mörkret, en känsla av fara. Det är inte människorna men i själva luften ligger en känsla av fara. Någoting har hänt som ännu inte blivit händelser». Diktarens aningar delades av psykologens. C. G. Jung frågade efter sambandet mellan individens och massans själsliv. »Massornas psykologi är rotad i individens». Han tyckte sig i Tyskland se »en viss depression och en stor rastlöshet.» Primitiva krafter rörde sig, och han undrade om det möjligen var det beryktade nietzscheanska blonda rovdjuret som vaknat upp ur sin oroliga sömn?

Allt var bäddat för den som ville utnyttja situationen och besatt den nödvändiga fräckheten att ogenerat begagna friheten, missbruka toleransen, erbjuda falska varor och vid motstånd bruka våld. Hitler, skrev Konrad Heiden, »var i stånd att förslava sitt eget folk därför att han tycktes ge dem något som de traditionella religionerna inte längre kunde skänka: tron på en mening med livet utöver ett minimum av självtillfredsställelse. Det verkliga förfallet började när folket upptäckte att det var i förbund med djävulen men fann att djävulen var att före-

dra framför tomheten i en existens som inte längre hade någon djupare mening».

Weimarkulturen

Weimarförfattningen var på sin tid ett resultat av samlad statskunskap och av vilja till frihet. Kanhända var den för god för denna världen och fick inte det stöd utifrån som den skulle behövt. Weimarförfattningen kan inte lastas för att den inte försvarade sig med ovärdiga metoder. Statens fiender kunde inte bekämpas med enbart polismakt, skriver den siste polisministern.

Weimarkulturen då? Kunde den inte leda utvecklingen rätt? Peter Gay, emigrant och nu Columbiaprofessor skriver i sin nyligen utkomna »The Weimar Culture» att aldrig har det i Tyskland som på den tiden funnits en större elit på konstens, kulturens och vetenskapens områden. Varför var den så maktlös? Kanhända är den ett exempel på Edmund Burkes ord att »onda ting kommer inte av onda människor utan av att goda människor inte gör någoting». De låter allt passera i frihetens namn. Golo Mann erinrar om att en rad intellektuella kritiker direkt bidrog till att uppmjuka motståndet och ge fräckheten utrymme. De bara fortsatte, säger han, sitt förlöjligande av stat och ordning på samma sätt som de tidigare gjort med kejsarstaten. De var »uteslutande inställda på att förlöjliga sitt fädernesland och till och med sin egen sak». Arthur Koestler har i sina minnen ett kapitel om »liberalismens Ragnarök». Obarmhärtigt blottar han de teoretiserande radikalernas anings-

löshet. Han drar sig till minnes de gängse talesätten som envist dröjde kvar ännu medan katastrofen kom allt närmare. »Så illa kan det inte vara». »Du är rädd för ett hjärnspöke, du har förföljelsemani, du är hysterisk». »Hat leder ingenstans; man måste möta det med sympati och förståelse». »Efteråt», fortsätter Koestler, »frågade människor sig hur de kunde vara så dåraktiga att de satt och rullade tummarna när utgången var så tydlig».

Vi ser i dag det idéskapande och djärva, det som blivit något bestående i kulturutvecklingen. Men vi ser inte de sekundära avarter som bara förmådde draga löje över allt som hade sitt fäste i traditionerna och var hållet i aktning hos rättänkande människor i alla samhällsklasser. Denna kultur nihilism som försvunnit till följd av sin egen kraflöshet var desto mera arrogant och framträdande och väckte känslor av obehag som de kommande makt-havarna förstod att dra fördel av. Hade man inte sett hur det dansades till tonerna av »Die Wacht am Rhein»? Propagandan hade verkan hos dem som var utleda, och de var inte få.

Reaktionerna blev underhand också våldsamma, men man lät händelserna ha sin gång och ville inte bli inblandad. Man vände sig bort eller stod som passiva betraktare till misshandel på öppen gata. Men när det trädde fram en man som lovade att ordna upp allt det där så sade man inte nej. När Peter Gay frågar sig vad som vållade republikens död ger han svaret att den föll offer för »brister i själva strukturen, ovilliga försvarare, skru-

pelfria aristokrater och industrimän, ett historiskt arv av auktoritetstro, en katastrofal världssituation och berätt mord». Han kunde tillfogat ännu en omständighet – ungdomen.

En obehaglig sanning för alla som tror på ungdomen är att nationalsocialismen var en ungdomsrörelse, att den i varje fall icke hade kunnat segra utan ungdomens entusiasm. Där fanns ett äkta patos och en vilja att göra upp med det förflutna. Ungdomen fann weimardemokratien alltför förnuftig och oinspirerad trots att den bars upp av starkt ideellt underlag och ägde en seg vilja att gestalta framtiden. Men ungdomen var otålig, och det är tyvärr sant som historikern Friedrich Meinecke säger att Hitler kom till makten med hjälp av en typisk men förblindad ungdomsrörelse. I ett svenskt TV-program om syskonen Scholl, studenterna som blev martyrer under hitlertiden, berättade deras far om hur ungdomarna till att börja med hade varit entusiastiska anhängare av den nya rörelsen och hur de betraktat sina föräldrar som stelnade i en förlegad kultur som tvekade för det nya och djärva.

»Cabaret»

I minnena från det utgående tjugotalets Berlin blandas stämningar man helst vill glömma med minnen av ett hektiskt kulturliv. Djärva experiment men en aningslös lek, som inte begrep vad som var på väg att hända. I musicalen »Cabaret», som nu går över världens scener, blir tjugotalets Berlin levande i ord, toner och danser. Över den grälla uppsättningen,

genom de än skrälliga än sentimentala melodierna och i danserna sänker sig skymningen av det kommande mörkret. Ett mörker som man först inte ville riktigt tro på. När det ändå kom föll man undan, för så vitt man inte hälsade det med entusiasm som vore det gryningen till en ny dag. Snabbare än någon kunde ana var ett helt folk i rörelse. För somliga en vandring i landsflykt eller till förintelse, för andra en kort triumfmarsch för att sluta i undergång och vanära. Jag såg »Cabaret» vid premiären i London för två år sedan. Nästan starkare än intrycken av vad som hände på scenen minns jag mellanakten. I foajén hördes lika mycket tyska som engelska. Där fanns resterna av den tyska koloni av emigranter som en gång kom som flyktingar till London och som liksom för att värmas av varandras närhet slog sig ner i Hampstead eller Golders Green och som tillbragte sysslösa timmar i Lyons kaféer för att tillsammans låta tankarna kretsa kring vad som hänt och skulle hända härnäst. Det finns

judar som ännu i dag vägrar att ens som turister återvända till Tyskland. Minnena är för plågsamma. De som gått för att se »Cabaret» och kunde uppleva föreställningen utan obehag måste ha varit mästare i konsten att minnas och glömma.

»Es gibt nur einmal und kommt nicht wieder...» sjöng Lilian Harvey i »Wien dansar och ler», den filmoperett från Ufa vars melodier klingade ut över Europa ungefär vid den tid då våldet tog makten och luften började fyllas av soldatsånger och marschmusik. Det är mycket som gudskelov händer blott en gång, men det finns också sådant som kan hända en gång till. Ingen har skrivit om det tyska tjugotalet och dess fortsättning utan att stanna i funderingar över händelsernas sammanhang – också för att lära av det förflutna. Lust att döma och fördöma blandas med vilja att förklara och försvara. Vad som hände i Tyskland hör historien till. Dessvärre kan detsamma nog icke sägas om samspelet frihet-fräckhet-feghet.